

Jarosław Pacuła

Polskie i rosyjskie egzoetnonimy i przezwiśka Źyda w kontekście stereotypu językowego

Linguarum Silva 1, 135-148

2012

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Jarosław Pacuła

Polskie i rosyjskie egzoetnonimy i przezwiska Żyda w kontekście stereotypu językowego

Artykuł podejmuje problem językowych i pozajęzykowych motywacji nazw odnoszących się do Żydów, wpisując się zarazem w nurt rozważań na temat stereotypów etnicznych. Wprawdzie literatura związana ze stereotypami nazw narodowości jest stosunkowo obfita, ale zazwyczaj ogranicza się do prezentacji danego obrazu w ramach tylko jednego języka (zob. np.: PISARKOWA, 1976; PEISERT, 1992). Skoro jednak „stereotypy mieszczą w języku” (BARTMIŃSKI, 1998a; por. WALAS, 1995), ciekawą kwestią pozostaje porównanie obrazów danej narodowości zawartych w dwóch lub kilku językach. Ukształtowane przez odmienne uwarunkowania historyczne, polityczne czy kulturowe, różne języki (nawet spokrewnione) mogą przecież odślaniać zupełnie inne wyobrażenia społeczne, ideologiczne i mitologiczne (BARTMIŃSKI, 1993: 371–372).

W niniejszym tekście analizie poddano heterostereotyp Żyda, zawarty w językach polskim i rosyjskim, a dokładnie – jego utrwalenie w etnonimach i przezwiskach¹ występujących w obu tych językach. Przywoływany materiał leksykalny wyekscerpowany został z polskich i rosyjskich słowników, historycznych i współczesnych, notujących poszczególne jednostki jako synonimiczne nazwy Żyda (w sensie nazwy narodowości)².

Stereotypy, rozumiane jako „subiektywnie determinowane wyobrażenia przedmiotu [...], będące rezultatem interpretacji rzeczywistości w ramach społecznych modeli poznawczych” (BARTMIŃSKI, 1998b: 64), stanowią w tym przypadku zestaw wartościujących sądów związanych z nazwą, które wynikają z uwikłania jej w kontekst kulturowy i językowy (JARACZ, 2003: 121). Mogą być zatem konstruowane między innymi na podstawie znaczenia etymologicznego nazw własnych oraz znaczenia

¹ Przyjmuję za Marią Malec, że przezwisko jest nazwą nadaną zastępczo osobie lub grupie ludzi, mającą emocjonalne zabarwienie (zwykle ujemne), ekspresywną, na stałe związaną z podmiotem nazywanym (MALEC, 2004).

² Wykaz wykorzystanych słowników (wraz z zastosowanymi w artykule skrótami) zamieszczono na końcu artykułu.

derywatów o podstawach proprialnych (BARTMIŃSKI 1993: 373–374). Niemniej każdorazowo wyrastają one z opozycji „swój – obcy”, obecnej nie tylko u początków wyłaniania się nazw etnicznych, lecz także objawiającej się w nazwach narodowości, które wtórnie obrastają w stereotypowe konotacje semantyczne (MALEC, 1998: 197), tworząc pewne obrazy (zob.: RZETELSKA-FELESZKO, 2006; DĄBROWSKA, 1998). Przyjmując przy tym, że znaczenia słów są interpretacją świata (TOKARSKI, 2001), można także wiele powiedzieć o osobach używających poszczególnych nazw, ich stosunku do odmienności narodowych i religijnych. Właściwe odczytanie poszczególnych onimów nie może się przy tym odbywać w oderwaniu od realiów, w których się one zrodziły i obecnie funkcjonują, bez uwzględnienia tzw. wiedzy przyjękowej (BARTMIŃSKI, 1999), uzupełniającej i wzbogającej ich interpretacje.

Na językowy obraz Żyda składają się między innymi konotacje związane z nazwami zamiennie używanymi w stosunku do osób tej narodowości. Wśród ekwiwalentów, które pozbawione są nacechowania dodatniego czy ujemnego, znajdują się takie nazwy, jak: pol. *Hebrajczyk* (SJPD), pol. *Izraelita* (SJPD) i pol. *Izraelczyk* (SJPD) oraz ros. *Izrailitianin* [ros. *израильтянин*] (Abr, Trisz, Usz) i ros. *Judiejanin* [ros. *удеянин*] (Abr)³. Trzeba przy tym zauważyć, że w języku rosyjskim szereg leksemów obocznych, będących neutralnymi etnonimami, jest znacznie dłuższy niż w polszczyźnie. Oprócz wspomnianych tworzą go jeszcze następujące nazwy: *Jewrijej* [ros. *евреѣ*] (Trisz, Abr, Usz, Kuz, Ożeg, Efr), *Judiej* [ros. *удеѣ* ‘osoba wyznania mojżeszowego’] (Usz, Efr, Trisz, Abr), *Judie* [ros. *юде*] (Abr), *Jewriejec* [ros. *евреец* – nazwa utworzona poprzez analogię do *Indiejec* – *индеец* – ‘Indianin’] (Trisz, Eli), *Jewriejczik* [ros. *евреѣчѣик*] (Trisz), *Jewriuga* [ros. *еврюга*] (Trisz).

O bogatszym niż polski zasobie neutralnych nazw Żyda świadczy także grupa ekwiwalentów będących nazwami odnoszącymi się jedynie do pewnych grup (np. zamieszkujących dany region czy wywodzących się z konkretnego miejsca). I tak na przykład: *Krymczak* [ros. *крымчак*] (Abr) to nazwa, której używa się w stosunku do Żydów należących do tureckich

³ Obecne w polszczyźnie miano *Judejczyk* wiąże się z imieniem jednego z synów biblijnego patriarchy Jakuba – *Juda*. Pod koniec VIII wieku p.n.e. północne Królestwo Izraela rozbili Asyryjczycy, wprowadzając – według przekazów biblijnych – ludność hebrajską. Plemiona Judy, początkowo zamieszkujące południową część Palestyny, stały się odtąd jedynymi ocalałymi plemionami, więc ich członków zaczęto nazywać *Izraelitami*, zamiennie z określeniami *Judejczycy* i *Hebrajczycy*. Natomiast u schyłku VII wieku p.n.e. rozpoczęły się przesiedlenia Judejczyków na tereny Babilonu, a część z nich wzięto w niewolę. Wówczas miano *Judejczyk*, od którego pochodzi również forma *Żyd*, zaczęło funkcjonować w odniesieniu do potomków różnych plemion i pokoleń Jakuba (zob. hasło *Żydzi* w: WOJNOWSKI, red., 2001–2005).

grup etnicznych, mieszkających głównie na Krymie [ros. *крымчак* ‘osoba pochodząca z Krymu’] (Usz) (CZERNIN, 1983), *Łachluch* [ros. *лахлух*] (Trisz) to nazwa odnosząca się do kurdyjskiego lub asyryjskiego Żyda, *Mizrachim* [ros. *мизрахим*] (Trisz) to określenie Żydów żyjących na Bliskim Wschodzie i w Afryce Północnej oraz imigrantów z tych terenów, które wiąże się z hebr. *Mizrahi* ‘człowiek Wschodu’, *Sabra* [ros. *сабра*] to miano Żyda rodem z Izraela, nie emigranta, które wiąże się z hebr. *tsabar* ‘owoc opuncji’ (Kom), *Siefard* [ros. *сефард*] (Trisz, Abr) to nazwa odnosząca się do subetnicznej grupy Żydów wywodzących się z Półwyspu Iberyjskiego, wiążąca się z hebr. *Sefarad*, będącym toponimem utożsamianym z Hiszpanią, *Jebraeli* [ros. *эбраэли*] (Trisz) to miano gruzińskiej grupy etnicznej Żydów, *Aszkienaz* [ros. *ашкеназ*] (Abr, Trisz) to nazwa żydowskiego imigranta z Europy Wschodniej, wywodząca się od żydowskiej nazwy średniowiecznych Niemiec (według Biblii miano to nosił wnuk Noego, syn Gomera, przodek ludów germańskich, skandynawskich i słowiańskich). Ponadto – w przeciwieństwie do języka polskiego – w języku rosyjskim funkcjonuje nazwa odnosząca się do Żydów stanowiących mniejszość etniczną w danym kraju – *Małaniec* [ros. *маланец* ← *малая нация* ‘mały naród’] (Trisz).

Pod tym względem polszczyzna aż tak szerokim wachlarzem wariantywnych nazw nie dysponuje. Wśród leksemów notowanych przez słowniki znajdują się: *Litwak* ‘Żyd pochodzący z Litwy, przesiedlony w XIX wieku z Rosji do Królestwa Polskiego’ (SJP), *Sabra* ‘Żyd urodzony w państwie Izrael lub przed 1948 w Palestynie’ (USJP), *Sefardyzczyk* (brak notacji słownikowej) i *Aszkenazyjczyk* (brak notacji słownikowej), *Karaim* (z hebr. *kara'im* ‘czytający’) ‘członek karaimskiej grupy etnicznej, a zarazem wyznawca karaimizmu, czyli judaizmu karaickiego, odrzucającego Talmud i rygorystycznie interpretującego Stary Testament’ (SJP, PSJP).

Co więcej, w polszczyźnie różny jest też zakres użycia wcześniej wspomnianych nazw: *Hebrajczyk* ‘członek plemienia semickiego, uważany za przodka Izraelity’ (SJP, SJP, PSJP), *Izraelita* ‘przedstawiciel narodowości, członek narodu żydowskiego’ (SJP), *Izraelczyk* ‘mieszkaniec Izraela, obywatel państwa Izrael’ (SJP, SJP), przy czym część tych nazw, pisanych małą literą, ma inne sensy: *izraelita* ‘wyznawca judaizmu; żyd’ (SJP, SJP, USJP), *hebrajczyk* ‘Żyd, który przyjął religię chrześcijańską’ (SJP). Inna sprawa, że na gruncie języka rosyjskiego występują odmienne rozgraniczenia semantyczne nazw. Miano *Izrailitianin* [ros. *израильтянин*] ma sens ‘Izraelczyk, Żyd, Hebrajczyk’ (Usz, Kuz, Ożeg, Efr), z kolei w znaczeniu ‘izraelita, wyznawca judaizmu, osoba wyznania mojżeszowego’ pojawiają się wyrazy *Judiej* [ros. *юдеѳ*] (Usz, Ożeg, Kuz, Efr) i *Judiejjanin* [ros. *юдеянин*] (Abr). W świetle notacji niektórych słowników (Abr, Trisz, Ożeg, Efr) nazwa *Judiej* [ros. *юдеѳ*] używana bywa także jako synonim etnonimu *Jewriej* [ros. *евреѳ*] ‘członek semickiej grupy etnicznej’ (Usz, Kuz, Ożeg, Efr) i derywowanych od niego nacechowanych ujemnie form: *Jew-*

riec [ros. ерееу] (Trisz), Jewrieczik [ros. ереуцук] (Trisz), Jewriuga [ros. еррюга] (Trisz).

Wskazane tu różnice w nazywaniu Żydów przez Polaków i Rosjan nie odzwierciedlają bynajmniej odmiennego postrzegania tej nacji. Współcześnie przez jednych i drugich osoba narodowości żydowskiej utożsamiana jest zazwyczaj z osobą wyznania mojżeszowego. Ścisłe powiązanie obu kwestii ujawnia się w nazewnictwie. W polszczyźnie istnieje jedna nazwa na wyrażenie tych dwóch znaczeń, a różnice semantyczne sygnalizuje jedynie konwencja zapisu (ortografia). Z kolei w języku rosyjskim takim mianem jest – pisany zawsze małą literą – *jewriec* (ереу), chociaż wcześniej, do końca czasów carskich, funkcjonowało rozgraniczenie nazewnictwa: określenie *jewriec* odnosiło się do wspólnoty religijnej, z kolei nazwa *żid* (жид) wiązała się z narodowością.

Zazwyczaj konotacje danych nazw narodowości to stosunkowo stałe, ustabilizowane przez czas treści znaczeniowe, które towarzyszą znaczeniom prymarnym określeń. Jeśli więc podlegają zmianom, to na ogół ewolucyjnym, tzn. dokonują się pod wpływem akulturacji, wzrostu świadomości obywatelskiej czy przemian społeczno-politycznych. Zdarza się jednak i tak, że podlegają one bardziej dynamicznym przeobrażeniom, mającym podłoże ideologiczne, co zwykle wiąże się z nagłą i sztuczną zmianą jakiejś nazwy narodowości czy z nakazem jej unikania. Znamiennym tego przykładem jest wspomniana już opozycja nazw *Żid* i *Jewriec*, do dziś występująca na gruncie języka rosyjskiego.

We współczesnym języku rosyjskim, w przeciwieństwie do innych języków słowiańskich, wyraz *Żyd* jest nazwą deprecjonującą⁴. Oficjalne odseparowanie się polityki radzieckiej od dziedzictwa carskiego, pełnego szowinizmu i dyskryminacji dla odmienności, przyniosło bowiem zakaz używania słowa *Żid* [ros. жид] (zob. OVERY, 2009). Pod naciskiem władz onim ten szybko uznany został za nazwę mającą wydzźwięk antysemitki. Jego miejsce zajęło znane wcześniej określenie *Jewrej* [ереу], które w starszych tekstach pisanych w tym języku pojawia się w postaci *Ewreos* [эврэос], jako adaptacja starogreckiego wyrazu *Hebrajos* [Еβραίος ← hebr. *Iwri* ‘przybysz z innych stron’] (Fas). Wiązało się to z procesem asymilacji, który miał spowodować, że Żydzi przestaną być postrzegani jako nacja „ekskluzywna” i „niechłopska”, a więc wroga socjalizmowi (zob. MILLER, 1978). Zaczęto więc kreować nowy wizerunek Żydów, zgodny z prowa-

⁴ Wyraz *Żyd* jest normatywnym etnonimem w językach: czeskim, słowackim i litewskim, natomiast w języku białoruskim nazwa *Żid* (жид) występuje na równi z *Habriec* (забрэў) oraz *Jauriuc* (яўрэў). W języku łotewskim stosowano równoległe terminy *žīds* i *ebrejs*, choć od 1934 roku zalecano, by jako oficjalnej nazwy używać wyłącznie pierwszej. Współcześnie Łotysze uznają jednak nazwę *žīds* za obraźliwą.

dzoną polityką etnocentryzmu i tzw. korienizacji (zakorzenia), opartą na ideach równości i wyzwolenia. Zachęceni przez władze do porzucenia życia w małych miasteczkach i na dotychczasowych terenach osiedlenia, Żydzi przenosili się do dużych miejscowości, podejmując pracę w przemyśle i urzędach lub zaczęli pracować na roli. Z końcem lat 30. XX wieku liczba żydowskich mieszkańców wsi wzrosła z 75 tysięcy do 396 tysięcy, natomiast 77% robotników żydowskich było pracownikami przemysłu, 16% zajmowało się rzemiosłem, a tylko 3% Żydów było prywatnymi handlarzami (ALTSZULER, 1998: 146). Niewątpliwie spowodowało to zmianę obrazu narodowości żydowskiej w świadomości Rosjan.

Warto w tym miejscu nadmienić, że zainicjowana pod koniec lat 20. XX wieku walka bolszewików z antysemityzmem doprowadziła nawet do tego, że używanie słowa *Żyd* było zagrożone karą więzienia. Odzwierciedleniem tego stanu rzeczy są także fakty natury językoznawczej. Otóż w słowniku rejestrującym leksykę tamtego okresu znaleźć można następującą definicję wyrazu *Żyd*: ‘w języku antysemitów: Jewriej’ (Usz, 1935–1940), podczas gdy wcześniejsze pozycje notowały następujące sensy: ‘tyle, co Jewriej’ (Mi, 1865). Co więcej, w niektórych opracowaniach hasło *Żyd* w ogóle nie było notowane, a we wznawianych edycjach słowników (np. w słowniku Władimira Dala) było usuwane.

Wspomniany urzędowy zakaz dotyczył także używania form derywowanych od wyrazu *Żyd*. Do dziś zresztą w języku rosyjskim występuje stosunkowo liczna grupa wyrazów opartych na nazwie *Żyd*, przy czym w wielu przypadkach ich deprecjonujący wydźwięk wzmacniany jest obecnością formantów wyspecjalizowanych w budowaniu form o nacechowaniu ujemnym. Słowniki rejestrują między innymi następujące formy: *Żidowianin* [ros. *жидовянин*] (Abr), *Żidowin* [ros. *жидовин*] (Dal, Abr, Trisz), *Żidowiszcz* [ros. *жидовище*; sufiks *-ище*] (Abr), *Żidionisz* [ros. *жидёныш*; sufiks *-ёныш*, w tym wypadku nadaje on nazwie sens ironiczny, bo zwykle formant ten wykorzystywany jest do tworzenia nazw młodych zwierząt] (Abr), *Żidiuga* [ros. *жидюга*; sufiks *-юга*] (Dal, Abr, Eli), *Żidjuk* [ros. *жидюк*; sufiks *-юк*] (Abr, Dal, Eli), *Żidojob* [ros. *жидоёб*; *-ёб* ← *ебать* ‘jechać, pierzyć’] (Abr), *Żidomor* [ros. *жидомор* ← *жид* + *мор* ‘mór, zaraza’; od XVIII wieku w języku rosyjskim funkcjonuje w sensie przenośnym: ‘egoista; skąpiec, dusigrosz’] (Dal, Kuz, Efr).

Występujące na gruncie języka rosyjskiego negatywne określenia oparte na nazwie *Żyd* częściowo pojawiają się również w polszczyźnie. W zasadzie i w języku polskim posiadają one negatywne konotacje, są lekceważące. Należą do nich formy: *Żidok* [ros. *жидок*] (Abr, Eli) – pol. *Żydek*, *Żidowiata* [ros. *жидовята*] (Abr) – pol. *Żydowiata*, *Żidowa* [ros. *жидова*] (Abr, Dal) – pol. *Żydowa*, *Żidjara* [ros. *жидяра*] (Eli, Trisz) – pol. *Żydziana*. W polszczyźnie znajdziemy także następujące formy: *Żydowica* ‘z niechęcią o Żydówce’ (SJPD), *Żydowin* ‘zartobliwie o Żydzie’ (SJPD), *Żydzia* ‘z niechęcią o mło-

dzieńcu, chłopcu żydowskim' (SJPD), *Żydzie* i *Żydziątko* 'dziecko żydowskie' (SJPD), *Żydzi*na 'biedny Żyd' (SJPD).

Wspomniana wcześniej polityczna „interwencja” Rosjan w zakres używania nazwy *Żyd* dotknęła także Polski. W latach 40. XX wieku pojawiły się bowiem próby zastąpienia jej „bardziej poprawnym” (według reformatorów) określeniem *Jewrej*. Dążenia te w dłuższej perspektywie zakończyły się jednak niepowodzeniem. Jeśli chodzi o występowanie nazwy *Żyd* na gruncie polskim, to wiąże się ona z zapożyczonym około XI – XII wieku słowem *Jude* (oznaczającym imię biblijnego Judy), które podlegało różnym procesom fonetycznym, co doprowadziło do powstania współczesnej formy. Do dziś nazwa ta jest określeniem neutralnym, zarówno jako etnonim (pisany wielką literą), jak i miano wyznawcy judaizmu (pisane małą literą) (zob. SJPD, USJP). Zdarza się jednak, że występując w określonych kontekstach językowych i sytuacyjnych lub przyjmując formy innego paradygmatu odmiany, nabiera ona nacechowania ujemnego. Odzwierciedlają to na przykład wyrażenie *parchaty Żyd* czy skandowane wyzwiska typu *Żydy*, *Jude*. Warto zauważyć, że są to zachowania językowe obecne w polszczyźnie od dość dawna i wiążą się ze stosunkiem Polaków do Żydów. Dość wspomnieć tutaj zamieszki antyżydowskie w latach 1881–1884 (CAŁA, 1989: 27) i 1903–1906, w okresie międzywojnia, kiedy prześladowanie Żydów wiązało się z postrzeganiem ich – zwłaszcza przez zwolenników Romana Dmowskiego – jako przeszkody w ponownej integracji Polski, a w byłym zaborze rosyjskim wciąż utrzymywał się antysemityzm⁵, jak również w czasach bezpośrednio powojennych (czego wyrazem był tzw. pogrom kielecki w 1946 roku) oraz późniejszych, zwłaszcza w latach 1967–1968, kiedy to PRL zerwało stosunki dyplomatyczne z Izraelem, popierając politykę zagraniczną ZSRR, i kiedy Żydzi stanowili obiekt zorganizowanej przez władze państwowe tzw. akcji antysyjonistycznej, propagującej obraz Żyda nielojalnego wobec Polski (zob. STANKOWSKI, 2001).

Jak wykazują badania, w świadomości Polaków wciąż utrzymuje się negatywny obraz Żyda, a sama nazwa *Żyd* wywołuje negatywne skojarzenia i odbierana jest jako deprecjonująca⁶. Ujawnia się to między innymi w budowaniu wielu dowcipów opartych na grze słownej. Oto przykłady: *Jak się nazywa Żyd wbity głową do ziemię?* – *Żydkiwka*; *Jak nazywa się Żyd w paski?* – *Pasożyd*; *Jak nazywa się Żyd zakopany do pasa?* – *Żydopłot*; *Jaki tytuł ma ulubiona gazeta Żydów?* – „*Żydzie Warszawy*”; *Jak się nazywa Żyd w lesie?* – *Judełka*; *Jakie są ulubione sporty Żydów?* – *Judo* i *Żyd oszczepem*; *Jak się nazywa*

⁵ Sporo antyżydowskich wypowiedzi i dowcipów z tego okresu przytacza Aleksander Klugman (KLUGMAN, 2003).

⁶ Aż 27% Polaków określa swój stosunek względem Żydów jako niechętny, a 35% – jako bierny. Wynika to z raportu CBOS *Stosunek do innych narodów – 2010*. Dostępne w Internecie: http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2010/K_012_10.PDF [dostęp: 14.03.2010]. Zob. też BRZEZINA, 1986.

bardzo duży Żyd? – Wielkojud. Należy przy tym zaznaczyć, że negatywny wizerunek Żydów był i jest podtrzymywany również w peryfrazach typu *element niepolski* czy *obcy żywioł*, zastępujących nazwę *Żyd*, wskazujących na inność i obcość Żydów oraz świadczących o językowej ksenofobii Polaków (KAMIŃSKA-SZMAJ, 1994: 130).

Stereotypowe postrzeganie Żyda odzwierciedla się także w używaniu ekwiwalentów nazwy *Żyd*, uznawanych za charakterystyczne imiona i nazwiska żydowskie (zob.: KOŚKA, 2002; BEIDER, 1993; 1996). Ich występowanie jako stereotypów onimicznych potwierdza na gruncie polskim i rosyjskim częstotliwość ich pojawiania się w dowcipach i anegdotach o Żydach oraz w wypowiedziach na forach internetowych, a w języku rosyjskim dodatkowo notowanie przez słowniki jako synonimy (Abr, Trisz, Dal). W obu językach w tej roli najczęściej występuje imię *Abraham/ros. Авраам* (← hebr. *Abrāhām*; SS), a także jego odmianki: *Abram/ros. Абрам* (SS), *Abrasza/ros. Абраша* (SS) i *Abramek/ros. Абрамка* (Trisz), oraz forma mająca charakter otczestwa – *Abramowicz/ros. Абрамович* (SS). Oprócz nich w polszczyźnie i w języku rosyjskim pojawiają się również nazwy: *Mosze/ros. Моше* (← hebr. *Moše* ‘Mojżesz’; SS; w USJP *Mosiek* ‘pogardliwie o człowieku narodowości żydowskiej’), *Aron/ros. Аарон* (← hebr. *Aharon*; SS) i *Sara/ros. Сара* (← hebr. *Sarah*; SS). Ponadto w języku rosyjskim stereotypowymi imionami, których używa się zastępczo do nazwania Żyda, są: *Szmul/ros. Шмуль* (← *Шмуэль* ← hebr. *Šemū’el* ‘Samuel’; SS) i *Szałom/ros. Шалом* (← *Соломон* ← hebr. *Šlomo* ‘Salomon’; SS), z kolei w języku polskim: *Icek* (← hebr. *Jichak* ‘Izaak’; w WSO ‘potocznie, lekceważąco o Żydzie’) i *Szlomo* (← hebr. *Šlomo* ‘Salomon’; SS). Wśród ekwiwalentów nazwicznych etnonimu *Żyd* znajdują się także stereotypowe nazwiska. Słowniki rosyjskie notują między innymi następujące: *Szlagbaum/ros. Шлагбаум* [← niem. *Schlagbaum*] (SS, Abr, Trisz, Eli) oraz *Kacman/ros. кацман* [← niem. *Katzman*] (SS, Abr).

Wypada zauważyć, że konotacje wielu wspomnianych onimów utrwalają zarówno polskie, jak i rosyjskie przysłowia i powiedzenia (zob.: BIEŃKOWSKA, 1994; JARACZ, 2003)⁷. Oto przykłady: *Każdy Abram ma swój plan* [ros. *У каждого Абрама своя программа/У каждого Абрама своя программа*] ‘o przedsięwzięciu Żydzie’ (Eli, BSPR), *Rodem szlachcic, a sprawami Żydowiwin* [ros. *Rodom дворянин, а делами жидовин/Родом дворянин, а делами жидовин*] (PRN), *W pracy zajęc, a w jedzeniu Żydowiwin* [ros. *В работе zajęc, а в еде жидовин/В работе заяц, а в еде жидовин*] ‘o kimś leniwym, powolnym’ (PRN), *Gdzie chłop traci, tam się Żyd bogaci* (NKP), *Żyd Żydowi pejsów nie urwie* (NKP), *Żyd Żyda, ksiądz księdza o sto mil zwietrzy* (NKP), *Bij Moška, Żyda, niech wie, co to bieda* (NKP).

⁷ R.A. Rothstein zauważa, że przysłowia na temat Żydów dominują nad przysłowiami dotyczącymi innych narodowości (ROTHSTEIN, 1986).

Szereg nazw, których zastępczo używa się na określenie Żyda, stanowią ekwiwalenty przezwiskowe, motywowane utrwalonymi w kulturze cechami charakteru, usposobienia czy też wyglądem zewnętrznym (CIEŚLIKOWA, 1998a)⁸. Oczywiście, czasem konotacje semantyczne nazw etnicznych bywają tak silne, że powodują utrwalanie się nowych sensów wyrazów. Tak jest również w przypadku onimu *Żyd*, który w polszczyźnie i języku rosyjskim przyjął sens ‘skąpiec, sknera’ (USJP, Dal) i występuje jako nazwa pospolita. Stereotyp ten odzwierciedlają zresztą wyrazy derywowane, jak na przykład *żydzić/żydit’sia* [жидиться] ‘być skąpym’ (USJP, Dal), ale też powiedzenia, jak rosyjskie *Żyj jak brat, targuj się jak Żyd* [Жиwi, czto brat, a torgujat’sia, kak žid/Живи, что брат, а торгуйся, как жид] (PRN) i polskie *Kochajmy się jak bracia, liczmy się jak Żydzi* (NKP). Dotyczy to także przezwisk opartych na stereotypowym postrzeganiu Żydów jako zdrajców Chrystusa. Przykładowo, rosyjskie przezwisko *Christoprodawiec* (Abr) stało się podstawą nazwy apelatywnej, wszak słowniki notują następujący sens wyrazu *christoprodawiec* [ros. христонподавец]: ‘zdrajca, sprzedawczyk’ (Kuz, Usz), choć strukturalnie wskazuje on na znaczenie prymarne: ‘sprzedawca Chrystusa’ [ros. Христ ‘Chrystus’ + подавец ‘sprzedawca’].

Czasem jednak to właśnie wtórne sensory danych onimów mogą stać się synonimami nazewniczymi. W językach rosyjskim i polskim taki status posiadają zwłaszcza określenia motywowane cechami fizycznymi i ubiorem, a także przezwiska odsyłające do cech usposobienia, charakteru i postaw, uznawanych za typowe dla Żydów, bądź do tradycji i kultury żydowskiej. W języku rosyjskim występują między innymi nazwy: *Jermotka* (Abr) [ros. ермолка ‘piuska, mycka noszona przez Żydów’ Usz, Kuz, Ożeg], *Gorbatyj Nos* (Abr) [ros. горбатьи нос ‘garbaty nos’], *Morż* (Abr) [ros. морж ‘mors: ssak morski z krótką sierścią, żółtymi zębami i długimi wąsami’ Usz, Dal, Kuz, Ożeg], *Obriezannyj* (Abr) [ros. обрeзанный ‘taki, który został poddany rytualnemu zabiegowi obrzezania’ Usz, Kuz], *Łac* (Trisz) [ros. лац ‘łata’], *Kuczeriawyj* (Abr) [ros. кучерявый ‘o człowieku: kędzierzawy, z kręconymi włosami’ Dal, Usz, Ożeg, Kuz], *Otkaznik* (Abr) [ros. отказник ‘osoba, która nie wypełnia swoich obowiązków, uchyla się przed czymś’ Ożeg, Kuz, Usz] (por. polskie powiedzenia: *Śpieszy się jak Żyd do kosy* i *Zdatny jak Żyd do roli*, które utrwalają stereotyp Żyda próżniaka), *Parchatyj* (Trisz) [ros. пархатый ‘bardzo parszywy, podły’ Usz], *Gałman* (Trisz) [ros. галман ‘pogardliwie o człowieku nierozgarniętym, chamie, złodzieju’ Dal, Fas]. Z kolei w polszczyźnie spotkać można przezwiska:

⁸ W innym tekście Aleksandra Cieślikowa pisze: „Krağ odbiorców, którzy przezwisko akceptują, tym samym zgadza się na wydobyć na światło dzienne cech fizycznych, psychicznych lub sposobu zachowania nazywanego” (CIEŚLIKOWA, 1998a: 123).

Mycka (zast.), *Jarmułka* (zast.), *Pejs* (zast.), *Gudłaj* (← ukr. *kudłaj* – *кудлай* – ‘człowiek z rozczochranymi włosami’, USJP), *Parch* (← *parchaty*, zast.).

Stereotypowe postrzeganie Żydów utrwalają ponadto występujące w języku rosyjskim nazwy: *Rachdonit* [ros. *рахдонит*] (Abr, Trisz), która odsyła do wizerunku Żyda handlarza, mianem tym bowiem (dosłownie znaczącym ‘znający drogę’) Persowie określali Żydów zajmujących się przewozem towarów i ich sprzedażą na tzw. wielkim szlaku; *Kosmopolit* [ros. *космополит*] (Abr), która nawiązuje do obrazu Żyda wiecznego tułacza i obywatela świata; *Anagraf* [ros. *анаграф*] (Trisz), która wiąże się ze sposobem pisania – od prawej do lewej strony (gr. *ana* ‘w poprzek, przez, przeciwnie’ oraz *graphein* ‘pisać’) – i obrazem Żyda jako odmieńca, który wszystko robi wspak (utrwalają go bowiem inne zwyczaje, na przykład podczas święta Chanuka każdego dnia na dziewięcioramienny świecznik dostawia się jedną świeczkę w kolejności od strony prawej do lewej, a teksty z modlitwami związa się od prawej do lewej strony).

Spśród innych przezwisk warto jeszcze wymienić te, które odsyłają do religijności Żydów i poglądów związanych z religią. I tak na przykład: rosyjskiemu mianu *Prawowiernyj* [ros. *правовёрный*] odpowiada polskie *Ortodoks*, wszak w obu językach definiowane są jednakowo: ‘o kimś należącym do jakiejś religii: bardzo wierzący, ortodoksyjny, ściśle przestrzegający założeń wiary’ (Usz, Kuz, Ożeg, Abr, USJP), rosyjska nazwa *Wietchozakonnik* [ros. *ветхозако́нник* ← *ветхий* ‘stary, dawny’, *законник* ‘człowiek ściśle przestrzegający przepisów, prawa’], posiadająca sens ‘Żyd żyjący według praw Starego Testamentu’ (Dal, Trisz, Abr), ma polski ekwiwalent – *Starozakonnij* (USJP). Ciekawie przedstawia się przy tym sprawa występującego w polszczyźnie i języku rosyjskim określenia *Syjonista/Sionist* [ros. *сионист*], które wprowadzie przez słowniki notowane jest w znaczeniu ‘zwolennik syjonizmu’ (Trisz, Abr, Usz, Kuz, Ożeg, USJP), ale jako zastępcza nazwa Żyda posiada konotacje ujemne. Mimo że nazwa ta wiąże się z żydowskim ruchem religijno-narodowym (syjonizmem), którego celem było odbudowanie państwa żydowskiego w Palestynie i powstrzymanie procesów asymilacji ludności żydowskiej w innych krajach, więc znana i stosowana była już w XIX wieku, to działania propagandowe z drugiej połowy XX wieku pozostawiły na niej piętno – w wielu krajach, także w Polsce po 1968 roku, używano jej bowiem, przedstawiając Żydów jako skrajnych nacjonalistów i rasistów.

Szereg ekwiwalentów nazewniczych przyjmuje postać eufemizmów frazeologicznych. Zarówno w polszczyźnie, jak i w języku rosyjskim występują wyrażenia: *Syn Abrahama* (pol. uzus, Abr, Trisz) [ros. *сын авраама*], *Syn Izraela/Syn Izraelski* (pol. uzus, Abr, Trisz) [ros. *сын израи́лев/сын израи́ля*] i *Naród Wybrany* (USJP, Abr) [ros. *избра́нный наро́д*]. Taki charakter mają także rosyjskie określenia: *Jerusalimskij Dworianin* [ros. *иерусали́мский дворя́нин* ‘jerozolimski szlachcic’] (Trisz, Mi) i *Piata Grafa* [ros. *пя́тая*

зрѣфа ‘piąta litera’, od kolejności litery „ż” („ж”) w alfabecie rosyjskim, przez co unika się użycia słowa *Żyd*] (Abr).

Zakończenie

Polskie i rosyjskie egzoetnonimy oraz przezwiska Żyda mają różne motywacje: historyczne, polityczne, religijne, kulturowe. Część z nich, zwłaszcza etnonimy, choć prymarnie nie odsyła do stereotypu narodowości żydowskiej, występując w określonych kontekstach sytuacyjnych i tekstowych, podlega wartościowaniu i konotuje uznawane za typowe dla tej nacji cechy. W przypadku języka rosyjskiego mamy dodatkowo do czynienia z niejako narzuconym rozgraniczeniem onimów, dlatego też takie zjawisko występuje w znacznie mniejszym natężeniu – *Jewrięj* jest nazwą neutralną, z kolei *Żid* to nazwa pejoratywna, nacechowana ujemnie. Inna sprawa, że w języku rosyjskim pojawia się rozróżnienie nazw: *Jewrięj* jako określenie narodowości, *Judięj* jako miano osoby wyznania mojżeszowego. W polszczyźnie takiej wariantowości nie ma (poza różnicą w zapisie). Jest więc *Żyd* i *żyd*, choć dla wielu osób słowa te mają wspólne znaczenie, będące kompilacją – jeśli nie sumą – sensów obu wyrazów. Jest też przymiotnik *starozakonnny*, definiowany przez słowniki jako ‘wyznawca judaizmu’ (USJP), którego, poprzez sens: ‘odnoszący się do Starego Zakonu (Starego Testamentu)’ (USJP), potocznie używa się jako ekwiwalentu nazwy *Żyd*. Wszystko to idzie w parze z faktem, że na językowy obraz Żyda w polszczyźnie nakładają się konotacje semantyczne nazwy narodowości i wyznania. Inna sprawa, że w języku rosyjskim funkcjonuje więcej niż w polszczyźnie wariantów etnonimów powstałych w procesie derywacji słowotwórczej, przy czym używane są one jako nazwy żartobliwe, ironiczne czy pogardliwe (np.: *Jewrięj* [евреѣ]: *Jewriuga* [еврюга]/*Jewrięjec* [евреѣц]/*Jewriuznik* [еврюжник]; *Żid* [жид]: *Żidionok* [жидёнок]/*Żiduk* [жидук]/*Żidok* [жидок]/*Żidiuk* [жидюк]/*Żidiuga* [жидюга]/*Żidina* [жидина]/*Żidiuka* [жидюка]/*Żidiaka* [жидяка]/*Żidiło* [жидило]).

Jeśli chodzi o przezwiska, trzeba zaznaczyć, że zarówno w polszczyźnie, jak i w języku rosyjskim odsyłają one przede wszystkim do stereotypowych cech fizycznych Żyda – jego tradycyjnego ubioru czy ogólnego wyglądu (np. ros. *Kuczeriawyj* i pol. *Gudłaj*). Drugą grupę przezwisk stanowią w obu językach nazwy będące określeniami cech psychicznych, cech charakteru i postaw, które uznaje się za stereotypowe dla Żydów (np. ros. *Parchatyj* i pol. *Parch*), toteż wtórnie występujące w roli onimu. Wypada przy tym zauważyć, że większość przezwisk ma konotację ujemną (PEISERT, 2004: 99), a „swoją znieważającą moc czerpią z obniżającego status odbiorcy porównania do przedmiotów, zwierząt itp. [i] budzą ośmieszające, zdeformowane asocjacje z osobą [...]” (PEISERT, 2004: 156).

Są to zatem przezwiska o charakterze wyzwickowym. Trzecią grupę przezwisk stanowią nazwy odimienne, oparte na uznawanych za typowe dla Żydów imiona i nazwiska (*Mosze, Icek, Szlagbaum*) lub posiadające strukturę nazwisk traktowanych jako typowe (taki stereotyp onimiczny dotyczy nazwisk o proveniencji niemieckiej). Istnieje także niewielka grupa przezwisk o charakterze eufemistycznym, odwrotnym do wymienionych typów, związanych z chęcią niesprawienia przykrości, ewentualnie żartobliwych (np. pol. i ros. *Syn Izraelski* czy ros. *Piata Grafa*) (zob. DĄBROWSKA, 1992). Co jednak ciekawe, w stosunku do języka rosyjskiego w polszczyźnie są one rzadsze.

Źródła

- Abr – ABRAMOW N., red., 1999: *Słownik rosyjskich synonimów i schodnych po sensie wyrażeni*. Moskwa.
- BSPR – MOKIENKO W.M., NIKITINA T.G., 2007: *Bolszoi słownik ruskich pogoworok*. Moskwa.
- Dal – DAL W., 1863–1866: *Tołkowyj słownik żywego wielikorusskiego języka*. T. 1–4. Sankt Pietierburg.
- Efr – JEFREMOWA T.F., 2000: *Tołkowyj słownik*. Moskwa.
- Eli – JELISTRATOW W.S., 2000: *Słownik rosyjskiego argo: Materiały 1980-skiego argo*. Moskwa.
- Fas – FASMER M.R., 1964–1973: *Etimologiczeskij słownik rosyjskiego języka*. Moskwa.
- Kom – KOMLEW I.G., 2006: *Słownik inostrannykh słow*. Moskwa.
- Kuz – KUZNIECOW S.A., 1998: *Bolszoi tołkowyj słownik rosyjskiego języka*. Sankt Pietierburg.
- Mi – MICHELSON A.D., 1865: *Objasnienie 25000 inostrannykh słow, woszedzich w upotrieblenie w ruskij jazyk, s oznaczeniem ich korniej*. Moskwa.
- NKP – KRZYŻANOWSKI J., red., 1969–1978: *Nowa księga przysłów i wyrażeni przysłowiowych polskich*. Warszawa.
- Ożeg – OŻEGOW S.I., SZWIEDOWA N., 2010: *Tołkowyj słownik rosyjskiego języka*. Moskwa.
- PRN – DAL W., 1989: *Posłowicy rosyjskiego naroda*. Moskwa.
- PSJP – DUNAJ B., red., 1999: *Popularny słownik języka polskiego*. Warszawa.
- SJPD – DOROSZEWSKI W., red., 1958–1969: *Słownik języka polskiego*. T. 1–10. Warszawa.
- SJP – SZYMCZAK M., red., 1982–1983: *Słownik języka polskiego*. T. 1–3. Warszawa.
- SS – *Słownik synonimow*. Dostępny w Internecie: http://dic.academic.ru/contents_nsf/dic_synonims [dostęp: 10.08.2011].
- Trisz – TRISZIN W.N., 2010: *Słownik synonimow*. Moskwa.
- USJP – DUBISZ S., red., 2003: *Uniwersalny słownik języka polskiego*. T. 1–6. Warszawa.
- Uz – USZAKOW D.N., red., 1935–1939: *Tołkowyj słownik rosyjskiego języka*. T. 1–4. Moskwa.

Literatura

- ALTSHULER M., 1998: *Soviet Jewry on the eve of the Holocaust*. Jerusalem.
- BARTMIŃSKI J., 1998a: Podstawy lingwistycznych badań nad stereotypem – na przykładzie stereotypu matki. W: ANUSIEWICZ J., BARTMIŃSKI J., red.: „Język a Kultura”. T. 12: Stereotyp jako przedmiot lingwistyki. Teoria, metodologia, analizy empiryczne. Wrocław, s. 63–83.
- BARTMIŃSKI J., 1998b: Stereotypy mieszkają w języku. „Scriptores Scholarum” nr 2/3 (19/20), s. 11–17.
- BARTMIŃSKI J., 1999: Punkt widzenia, perspektywa, językowy obraz świata. W: IDEM, red.: *Językowy obraz świata*. Lublin, s. 103–120.
- BARTMIŃSKI J., PANASIUK J., 1993: Stereotypy językowe. W: BARTMIŃSKI J., red., *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku*. T. 2: *Współczesny język polski*. Wrocław, s. 371–372.
- BEIDER A., 1993: *A Dictionary of Jewish Surnames from the Russian Empire*. Teaneck–New Jersey.
- BEIDER A., 1996: *A Dictionary of Jewish Surnames from the Kingdom of Poland*. Teaneck–New Jersey.
- BIENKOWSKA D., 1994: Funkcjonowanie związków frazeologicznych z *nomen proprium* w dzisiejszej świadomości językowej. W: GAJDA S., ADAMISZYN A., red.: *Przemiany współczesnej polszczyzny*. Opole, s. 283–287.
- BRZEZINA M., 1986: Wyraz Żyd (i pokrewne) w polszczyźnie i jego bliskoznaczniki. W: IDEM: *Polszczyzna Żydów*. Warszawa–Kraków, s. 83–97.
- CAŁA A., 1989: *Asymilacja Żydów w Królestwie Polskim (1864–1897): postawy, konflikty, stereotypy*. Warszawa.
- CIEŚLIKOWA A., 1998a: Przewiska. W: RZETELSKA-FELESZKO E., red.: *Polskie nazwy własne. Encyklopedia*. Warszawa–Kraków, s. 119–134.
- CIEŚLIKOWA A., 1998b: Przewiska zbiorowe i przydomki. W: RZETELSKA-FELESZKO E., red.: *Polskie nazwy własne. Encyklopedia*. Warszawa–Kraków, s. 177–180.
- CZERNIN W. Ju., 1983: O pojawieniu etnonima „krymczak” i poniatija „krymczakskij jazyk”. W: ARUTIUNOW S.A., red.: *Geografija i kultura etnograficznych grup tatarskich w CCCP*. Moskwa, s. 94–105.
- DĄBROWSKA A., 1992: Eufemizmy mowy potocznej. W: ANUSIEWICZ J., NIECKULA F., red.: „Język a Kultura”. T. 5: *Potoczność w języku i kulturze*. Wrocław, s. 127–134.
- DĄBROWSKA A., 1998: Czy istnieje w podręcznikach języka polskiego dla cudzoziemców wyraźny obraz Polski i Polaków? (Próba znalezienia stereotypów). W: ANUSIEWICZ J., BARTMIŃSKI J., red.: „Język a Kultura”. T. 12: *Stereotyp jako przedmiot lingwistyki. Teoria, metodologia, analizy empiryczne*. Wrocław, s. 278–295.
- JARACZ M., 2003: Stereotyp onimiczny w przysłowiach polskich. W: BIAŁOSKÓRSKA M., red.: „Studia Językoznawcze”. T. 2. Szczecin, s. 113–123.
- KAMIŃSKA-SZMAJ I., 1994: *Judzi, zohydza, ze czci odziera. Język propagandy politycznej w prasie 1919–1923*. Wrocław.
- KLUGMAN A., 2003: *Żyd – co to znaczy?* Warszawa.
- KOŚKA L., oprac., 2002: *Imiona przez Żydów polskich używane*. Kraków.
- MALEC M., 1998: *Etonimny, nazwy narodowości, nazwy mieszkańców*. W: RZETELSKA-FELESZKO E., red.: *Polskie nazwy własne. Encyklopedia*. Warszawa–Kraków, s. 181–188.

- MALEC M., 2004: *Nazwy osobowe – ich rodzaje, pochodzenie i funkcje*. W: MRÓZEK R., red.: *Nazwy własne w języku, kulturze i komunikacji społecznej*. Katowice, s. 47–52.
- MILLER J., 1978: *Soviet theory on the Jews*. W: KOCHAN L., red.: *The Jews in Soviet Russia since 1917*. Oxford, s. 49–52.
- OVERY R., 2009: *Dyktatorzy. Hitler i Stalin*. WITCZAK Ł., tłum. Wrocław.
- PEISERT M., 1992: *Nazwy narodowości i ras we współczesnej polszczyźnie potocznej*. W: ANUSIEWICZ J., NIECKULA F., red.: „Język a Kultura”. T. 5: *Potoczność w języku i kulturze*. Wrocław, s. 209–223.
- PEISERT M., 2004: *Funkcje i formy agresji werbalnej. Próba typologii*. Wrocław.
- PISARKOWA K., 1976: *Konotacja semantyczna nazw narodowości*. „Zeszyty Prasoznawcze” nr 17/1, s. 5–26.
- ROTHSTEIN R.A., 1986: *Jews in Slavic Eyes: The Paroemiological Evidence*. In: *Proceedings of the Ninth World Congress of Jewish Studies*. Vol. 2. Jerusalem, s. 181–188.
- RZETELSKA-FELESZKO E., 2006: *W świecie nazw własnych*. Warszawa–Kraków.
- STANKOWSKI A., 2001: *Rozdział wspólnej historii. Studia z dziejów Żydów w Polsce*. Warszawa.
- TOKARSKI R., 2001: *Słownictwo jako interpretacja świata*. W: BARTMIŃSKI J., red.: *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku*. T. 2: *Współczesny język polski*. Lublin, s. 343–344.
- WALAS T., red., 1995: *Narody i stereotypy*. Kraków.
- WOJNOWSKI J., red., 2001–2005: *Wielka encyklopedia PWN*. Warszawa.

Jarosław Pacuła

Polish and Russian exoethnonymy and nicknames of a Jew
in the context of a linguistic stereotype

SUMMARY

The article constitutes a confrontative perspective of a linguistic stereotype of the Jews included in nicknames and exoethnonymy. The author contrasts facts appearing in Polish and Russian languages. The stereotype is discussed on a lexical, morphological and phraseological level. The very issue is accompanied by a historio-social context, without which understanding some name aspects would be more difficult.

Jarosław Pacuła

Polnische und russische Exoethnonyme und Judenspottnamen
im Kontext des Sprachstereotyps

ZUSAMMENFASSUNG

Der Artikel stellt eine konfrontative Auffassung des Judenstereotyps in Spottnamen und Exoethnonymen dar. Der Verfasser stellt die im Polnischen und Russischen auftretenden Tatsachen gegenüber und nimmt dabei Rücksicht auf den historischen und sozialen Kontext, ohne dessen einige onomatologische Aspekte nicht richtig verstanden werden könnten.